

Др Живко М. Андријашевић, ванредни професор
Филозофски факултет, Одељење за историју, Никшић

УДК 316.4(497.16)''1914''
314.117(497.16)''1914''

О неким особеностима црногорског друштва 1914. године

Апстракт: У раду су разматране друштвене, културне и политичке структуре црногорског друштва пред улазак у Први свјетски рат. Детаљније су обрађена питања територијалних и популацијских промена и њихов утицај на стварање и развој „нове“ Црне Горе. Посебно је дат осврт на особености политичког живота црногорског друштва и на његов карактер, као и на два типа друштва, који се од 1913. године колоквијално називају „стара“ и „нова“ Црна Гора, те двије политичке групације.

Кључне речи: Црна Гора, црногорско друштво, Први свјетски рат, „стара“ и „нова“ Црна Гора

Након завршетка балканских ратова (1913), Црна Гора је доживјела један од највећих територијалних и популацијских преображаја у свом државном животу и, несумњиво, до тада највећу промјену националне и конфесионалне структуре. Територијални добици које је остварила након ратова 1912–1913. године били су узрок ових промјена. Званично Цетиње одмах је спознало важност и величину тих промјена, те обавезу државе да нове области поприме црногорска обиљежја и постану дио друштвеног, економског и културног бића Црне Горе. Краљ Никола је у јануару 1914. године, у Пријестолној бесједи у Народној скупштини, рекао да су црногорски ратни добици знатни и да се пред Црном Гором зато отвара „бескрајно поље рада“ на уређењу добијених области. Задаци који се пред Црном Гором налазе нијесу лаки и за њихово успјешно извршавање, сматра краљ, потребни ће бити нови и свјежи извори народне и државне снаге.¹ И у провладином „Вјеснику“ на почетку 1914. године навели су да је за Црну Гору било важно да добије нове територије, али да је исто тако важно унаприједити добијене области и учинити их „нераздвојивима од себе“.

¹ „Бесједа Њ. В. Краља и Господара Николе I“, у: *Глас Црногорца*, бр. 5, 29. 01. 1914, стр. 1–2.

Због тога пред црногорском државом стоје „огромни послови и задаци“, које је наметнуло коначно испуњавање вјековних црногорских тежњи.²

Које су државне мјере Црне Горе прије Балканских ратова, и какве је до-битке она са овим ратовима остварила? Прије 1913. године површина Црне Горе износила је 9.475 км², а према попису из 1909. године, у Црној Гори је живјело 317.856 становника. У литератури постоје и тврдње да је тај број преувеличан, и да је број становника Црне Горе 1909. године могао бити око 220.000.³ Према пописним подацима, највише становника живјело је у Никшићкој области (око 50.000), а најмање у Приморско-црмничкој области (око 20.000).

Највећи град била је Подгорица (9.895), затим слиједе Цетиње (5.895), Улцињ (5.381), Никшић (4.086), Бар (3.513).⁴ У вјерској структури доминирали су православци, којих је било око 300.000, док је муслимана било око 10.000, а католика 5.000.⁵ На основу Закона о административној подјели Црне Горе, држава се дијелила на десет области (Катунска, Ријечко-љешанска, Приморско-црмничка, Зетска, Брдска, Никшићка, Вучедолска, Дурмиторска, Морачко-ровачка, Васојевићка). Сваку област чинило је од четири до седам капетанија.⁶ Послије територијалних добитака након балканских ратова, површина Краљевине Црне Горе била је већа од 14.000 км². Подаци о површини Црне Горе послје балканских ратова су различити. Званични црногорски податак је 14.254 км², док се у другим изворима наводи: 14.180 км², 14.443 км² и 15.017 км².⁷ Црна Гора је након балканских ратова добила око 5.000 км² нових територија, што је увећање за око 50% у односу на дотадашњу површину.⁸ Нове територије Црне Горе биле су: Пљеваљски крај, Буковица, Подгора, Матаруге, Доњи Колашин, Кричак, Бјелопољски крај, Бихор, Мојковачки крај, Берански крај, Плавско-гусињска област, Рожајски крај, област Тузи и Крајине уз Скадарско језеро, те простор између Проклетија, Виситора, Мокре планине, Хајле, виса Нови врх на Мокрој гори, ријеке КLINE и Бијелог Дрима до врха Кунора на Паштрику. На тој територији биле су вароши или већа насеља: Пљевља, Бијело Поље, Мојковац, Беране, Плав, Гусиње, Рожаје, Тузи, Пећ, Ђураковац, Витомирица, Дечане, Ђаковица,

² „Цетиње, 8. Јануара“, у: *Вјесник*, бр. 3, 8. 1. 1914, стр. 1.

³ Радусиновић, Павле С., *Становништво Црне Горе до 1945. године*, Београд, 1978, стр. 132.

⁴ „Вароши по броју становништва“, у: *Глас Црногорца*, бр. 3, 15. 1. 1911, стр. 4.

⁵ „Статистика мухамеданских и римокатоличких становника – црногор. поданика по попису на дан 31. дец. 1909“, у: *Глас Црногорца*, бр. 7, 12. 2. 1911, стр. 2.

⁶ „Закон о административној подјели Књажевине Црне Горе“, у: *Глас Црногорца*, бр. 10, 23. 2. 1910, стр. 1.

⁷ Баговски, Х., *Територијални развој Црне Горе*, Записи, књ. XVIII, 2, 1937, стр. 77; Дашић, М., „Преглед територијалног ширења црногорске државе“, у: *Историјски записи*, 1, 1987, стр. 128.

⁸ *Уговор о граници између Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе*, 28. 7–10. 8. 1914; *Балкански уговорни односи*, том I, приредио М. Стојковић, Београд, 1998, стр. 391–393.

Јуник... Већ приликом првих сусрета црногорских чиновника са новодобијеним областима, на Цетиње су стизали извјештаји у којима се исказује одушевљење природним богатствима којима располажу ти крајеви („море равнице“), али и примједбе на њихову економску неразвијеност и запуштеност.⁹ Према Уредби о управним, судским и финансијским властима у новоослобођеним областима, нови крајеви су подијељени на четири административне области (Пећку, Беранску, Бјелопољску и Пљеваљску), у оквиру којих је било 13 капетанија и седам варошких управа.¹⁰

Према резултатима пописа који је спроведен крајем 1913. године, али који није обухватио област Тузи и Крајине, у новоослобођеним крајевима Црне Горе живјело је 224.000 становника. Према процјени историчара Бранка Бабића, заједно са становништвом Тузи и Крајине, у новоослобођеним областима укупно је живјело око 240.000 становника. На основу података из званичних извора, Бабић наводи да је на тим просторима живјело око 160.000 муслимана, 20.000–25.000 Албанаца католика и 50.000–60.000 православаца.¹¹ Од око 180.000 неправославаца, поуздано је 100.000 припадало националним Албанцима, што чини велику националну заједницу у Црној Гори. Послије 1913. године, Црна Гора је, према званичним подацима, имала око 550.000 становника, од тога 360.000 православаца и 190.000 неправославаца (муслимана и католика). Прије балканских ратова тај однос је био умногоме другачији: 300.000 православаца и око 15.000 неправославаца. То значи да је однос православаца и неправославаца у црногорској држави прије 1913. године био 96%:4%, а послије балканских ратова 65%:35%. Но, ако је тачна тврдња да је 1909. године Црна Гора уистину имала око 220.000 становника, онда однос православаца и неправославаца 1913. године износи око 55%:45 одсто.

Ови подаци о новодобијеним територијама и о броју и структури нових поданика указују најприје на огромне размјере физичких промјена које су доживјели црногорска држава и друштво, и с којима су ушли у Први свјетски рат. Захваљујући проширењу територије, црногорска држава прешла је преко Таре, обухватајући цјелокупно Полимље и Потарје, односно, простор од Пљеваља до Берана, област Плава и Гусиња, простор Горњег Ибра, Тузи и Крајину, те

⁹ „Први утисци на Пећ, њен положај у околину и море равнице, изазвали су на мене нешто особито лијепо, несравњиво ни са једним крајем што сам до сад видио, гдје рука љуцка слабо је што допринијела.“; Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фонд „Министарски савјет“ (МС), фасцикла бр. 22, бр. документа 211, М. Татар, начелник Привредног одјељења МУД-а – Ј. Вукотићу, предсједнику Министарског савјета, 20. 11. 1913.

¹⁰ *Уредба о управним, судским и финансијским властима у новоослобођеним областима, 10. 12. 1913; Црногорски законици*, књ. V приредили: Б. Павићевић и Р. Распоповић, Подгорица 1998, стр. 556–557.

¹¹ Бабић, Бранко, *Политика Црне Горе у новоослобођеним крајевима*, Цетиње/ Титоград, 1984, стр. 128, 135.

већи дио Метохије од Мокре горе, до Бијелог Дрима. То је, у првом реду, био превелики физички преображај државе, јер за државу од 9.475 км² припајање нових 5.000 км² било велики захват. Уосталом, за сваку државу би увећање територије за 50% представљало огромну промјену, и стварало јој велику обавезу да спроведе процес његове административне, социјалне и економске интеграције. Поготово је то био велики проблем за државу као што је у то вријеме била Црна Гора, тим више што су крајеви које је добила били заостали и чак унутар себе неинтегрисани.¹² Између старих и нових црногорских територија није постојао ни метар колског пута који би могао бити добра основа за процес интеграције, нити је постојала узајамна тржишна повезаност. „Стара“ и „нова“ Црна Гора биле су, у комуникацијском и економском смислу, готово два острва. Тек 1925. године завршен је колски пут од Андријевице до Пећи, преко Чакора, а много касније пут од Шавника до Пљеваља, и од Колашина до Мојковца и Бијелог Поља.¹³ О томе какве су биле комуникације између нових и старих области црногорске државе 1913. године, занимљиво свједочанство оставио је чешки научник Јозеф Сватек, који је 1913. године боравио у Црној Гори. У књизи коју је објавио у Прагу 1914. године, он наводи да се пут од Андријевице до Пећи претвара у опасно степениште, тако да човјеку који њиме пролази, живот често виси о концу. „То је једина директна комуникација од Андријевице до Пећи“, каже Сватек и додаје да „на овом путу несрећом можемо назвати сваку ситуацију када се на путу сусретну два коњаника“. А за пут од Пећи до Ђаковице каже да је још гори од оног до Пећи, те да се чак тај пут уопште и не би могао тако назвати. То је, у ствари, корито ријеке којим могу проћи само коњаници и посебно издржљиви горштаца.¹⁴ Увиђајући величину проблема комуникацијске неповезаности старе и нове територије, група црногорских посланика је у априлу 1913. године, још док је трајао рат, предложила Влади да се побољша и уреди саобраћај између Колашина и новодобијених области. Посланици су тражили да Влада отпочне рад на трасирању колског пута од Колашина до Мојковца и

¹² „Беране врши саобраћај већином са Андријевицом, Рожајем, Пећи, и нешто са Бијелим Пољем и Сјеницом. Оскудицом бољих комуникација, јер су сви путеви врло рђави и кирицијски, осим ново трасираног за Андријевицу, и трговина је у овим крајевима доста слабо развијена [...] У трговачком погледу Пљевље данас стоји врло слабо. Од како је укинут дубровачки друм и веза са Дубровником, од тада је и трговина сведена на минимум. Данас се већином трговина и саобраћај води са Босном, али у малој мери [...] Саобраћај се врши колима. Из Пљеваља воде друмови за Пријепоље, Металку–Устипрачу, и недовршени друм Пљевље–Сјеверин–Рудо, којим се саобраћај врши коњима, кирицилуком. По данашњем своме положају, политичком поделом Санџака, економске прилике ове вароши с дана на дан ће опадати, због чега се бојати да и сама варош не пропадне.“ Дедијер, Ј., *Нова Србија*, Београд 1913, стр. 295, 301.

¹³ Боучек, Војта, *Путеви у Зетској области, Цетиње и Црна Гора*, Београд 1927, стр. 369–370; Боучек, Војта, *Државни и бановински путеви у Зетској бановини*, Илустровани званични Алманах–шематизам Зетске бановине, Сарајево 1931, стр. 110–115.

¹⁴ Сватек, Јозеф Јан, *Црна Гора и Скадар*, Подгорица 2000, стр. 92, 95.

Бијелог Поља, а да се одмах након тога приступи изградњи. Ако финансијско стање не дозвољава да се отпочне изградња колског пута, они предлажу да се бар направи крчаник, који би се касније могао проширити толико да одговара колском путу.¹⁵ Сматрајући тај приједлог оправданим, црногорска влада је у јуну 1914. године започела изградњу колског пута од Колашина до Бијелог Поља, али је тај подухват прекинуло избијање рата.¹⁶ Непосредно прије почетка рата, и берлинска „Deutsche Bank“ је показала интересовање за изградњу железнице кроз новоослобођене крајеве, упутивши свог изасланика да прегледа те области.¹⁷ Ипак је са проблемом комуникацијске неповезаности „старе“ и „нове“ Црне Горе црногорско друштво дочекало рат 1914. године.

Најмањи проблем за црногорско друштво био би да су између заједница које су му припадале 1914. године недостајале само путне комуникације. Када имамо у виду области и становништво које се 1914. године нашло у саставу Црне Горе, онда је јасно да црногорско друштво чине културолошки, традицијски и политички различите, па чак и супротстављене заједнице. Та појава намеће нам једно важно питање, које би могло бити предмет посебне анализе: Да ли је Црна Гора 1913. године вратила у државно окриље 50% својих „историјских територија“ или је узела дио туђег цивилизацијског простора? Поред тога, Црна Гора је добила готово 200.000 становника који је нијесу сматрали за пријатељску или своју, већ за окупатора који је освојио њихове крајеве који су били под Османским царством. Национални Албанци сматрали су је и за кривца што их је одвојила од њихове матичне државе, која је створена 1913. године. Ако је постојала нека традиција у односима између Црне Горе и њених нових неправославних поданика, онда је најпостојанија била – традиција непријатељства. Само незнатан дио муслиманског становништва новодобијених области, најчешће припадници вишег социјалног слоја, због практичних, односно, интересних или каријерних разлога подржавао је црногорску власт и пристајао да јој у свему буде на услузи. Тако се Сафедин-бег Махмутбеговић одмах послѣ црногорског уласка у Пећ, ставио на располагање новој власти, прихвативши се чак и положаја предсједника суда. Како тврди тадашњи војни командант у овој области, „за вријеме његовог пресједавања мушкетао је за интересе црногорске око тридесет Арнаута“.¹⁸

Када је ријеч о односу православног становништва новодобијених области према Црној Гори, о традицији непријатељства се, наравно, не може

¹⁵ Група посланика – Министарском савјету, 28. 4. 1913, ДАЦГ, МС, ф. 21, бр. 22.

¹⁶ ДАЦГ, фонд Министарства унутрашњих дјела (МУД), ф. 148, бр. 4496, Секретар Обласне управе Колашин – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 22. 6. 1914.

¹⁷ ДАЦГ, МУД, ф. 147, бр. 2152, С. Рамадановић, начелник Министарства иностраних дјела – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 21. 5. 1914.

¹⁸ ДАЦГ, МС, ф. 23, бр. 161, Бригадир Р. Вешовић – дивизијару Ј. Вукотићу, предсједнику Министарског савјета, 7. 6. 1914.

говорити, али може о традицији подијељене наклоности према Црној Гори и Србији.¹⁹ Ипак, током тридесетак година национално-политичког дјеловања у тим областима, Црна Гора је код православног становништва од Пљеваља до Берана стекла снажна упоришта и придобила наклоност његовог већег дијела.²⁰ Улазак у састав Црне Горе 1912. године православно становништво је у неким изјавама сматрало за остварење давнашњег идеала о националном ослобођењу и уједињењу са својом матицом, али и приликом да се ослободи социјалног и економског изабљивања.²¹

Појава да друштво чине различите или супротстављене заједнице није ријетка или необична, али је за Црну Гору 1914. године проблематичан био омјер између тих различитих и супротстављених заједница. Када у држави од око 550.000 становника постоји најмање 30% поданика који је не сматрају за своју или пријатељску, онда то није различитост која је чини култоролошки посебном, већ различитост која лако доводи у питање њену одрживост. Велике области и друштвене заједнице, које су постале дио црногорске државе 1913. године биле су 1914. готово страно тијело у црногорском друштву. Тако је, рецимо, Ђаковичка област, која је од новодобијених области била најудаљенија од средишта црногорске државе, имала 42.000 становника, од којих је само њих око 600 могло осјећати блискост са Црном Гором. Према извјештају из марта 1914. године, у Ђаковичкој области има 109 села са 23.456 становника исламске вјероисповијести (12.026 мушкараца и 11.430 жена), 5.167 католика (2.744 мушкараца и 2.423 жена) и само 194 православца (110 мушкараца и 84 жене). Укупно у Ђаковичкој нахији живи 28.817 становника. Варош Ђаковица има 12.678 становника исламске вјероисповијести, 294 католика и 386 православца, што укупно износи 13.358 становника. Према томе, у Ђаковичкој нахији и вароши Ђаковица укупно живи 42.175 становника. Од овог броја само је 580 православне вјероисповијести. Та област је специфична у односу на црногорске крајеве и по социјалним и економским обиљежјима. Ријеч је о области гдје владају феудални односи, јер су становници села били чипчије ђаковичких ага. Према званичним подацима, становништво у Ђаковичкој нахији живи у задругама, које имају од

¹⁹ ДАЦГ, фонд Министарства иностраних дјела (МИД), 1905, бр. 2795, Ј. Мартиновић, обласни управитељ – Л. Мијушковићу, предсједнику Министарског савјета, 9. 12. 1905; ДАЦГ, МИД, 1908, бр. 3164, В. Кнежевић, погранични комесар – Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјета, 4. 9. 1908; ДАЦГ, МИД, 1909, бр. 1380, В. Кнежевић, погранични комесар – Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјета, 21. 9. 1909; ДАЦГ, МИД, 1911, бр. 3248, В. Кнежевић, погранични комесар – Д. Греговићу, министру иностраних дјела, 14. 11. 1911.

²⁰ Опширније: Пејовић, Ђоко, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878–1912*, Титоград, 1973; Андријашевић, М. Живко, „Неки подаци о заграничној политици Црне Горе (1878–1912)“, у: *Историјски записи*, 1-4, 2003, стр. 7–23.

²¹ ДАЦГ, МС, ф. 23, бр. 13, Група православног становништва Беранске области – бригадиру Ј. Вукотићу, предсједнику Министарског савјета, 23. 1. 1914.

шест чланова до 52 члана. Укупно у нахији има 3.325 задруга, од којих 2.187 живе на земљи која је њихово приватно власништво. Породичне задруге, које имају земљу у свом власништву, располажу са 17.128 рала оранице и 14.450 коса ливаде. Земља је доброг квалитета. Главна пољопривредна култура је кукуруз. Становништво се занима и сточарством и већином држи крупну стоку. (У селима Ђаковичке нахије и вароши Ђаковица има 2.354 коња, 22.597 говеди, 32.083 оваца и 11.914 коза.)²² Налазећи се уз границу са новоствореном државом Албанијом, коју је албанско становништво овог краја извесно сматрало за своју националну матицу, а комуникацијски изоловано од средишта црногорске државе и од њега удаљено више од 250 км, већинско албанско становништво у Ђаковичкој области је и на Цетињу сматрано за могући извор угрожавања Црне Горе. Због тога је одмах послје балканских ратова направљен план за насељавање те области црногорским (православним) становништвом. То је, како се наводи, био први и најважнији задатак црногорске власти, мотивисан искључиво политичким разлозима.²³

Поред политичких увјерења или професионалних и националних особености становништва нових области, у новодобијеним областима постојале су и друштвене посебности које су их разликовале од државе чији су дио постали. Као доказ за такав став могу нам послужити подаци који се налазе у званичним извјештајима о једној од ових области. Узећемо као примјер податке о друштву у Пљеваљској области, гдје је 1913. године живјело 18.707 становника, од чега 10.647 православаца и 8.060 муслимана, док је варош Пљевља имала 7.471 становника, од чега 1.701 православаца и 5.770 муслимана.²⁴ У извјештају капетана Сима Шиљка, из маја 1913. године, непосредно након што је та област ушла у састав Краљевине Црне Горе, наводи се да половину становништва Пљеваљске области чине муслимани, а половину православци. Многа села су вјерски мјешовита, с тим што у богатијим и природно условним селима већину чине муслимани. Православци (Срби) живе самостално у сиромашнијим селима. Капетан Шиљак, рецимо, наводи да у Буковици има 600 муслиманских кућа, а око 30 српских. У селу Потпећу 230 кућа је муслиманских, а 40 српских, док је у Подгори тај однос 240 према 60. У вароши Пљевља 9/10 становништва чине муслимани, док је 1/10 православаца. За становништво Пљеваљског краја наводи се да се слабо храни. Доминира хљеб од мјешавине овса и јечма (каришик), а хљеб од кукуруза и пшенице пече невелики број породица, и то најчешће када

²² ДАЦГ, МУД, ф. 155, бр. 4779, Н. Вучинић, члан Обласног суда – Ј. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 1. 3. 1914.

²³ ДАЦГ, МУД, ф. 146, бр. 5121, Војвода Г. Вуковић, предсједник Главног одбора за насељавање новоослобођених предјела – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 13. 5. 1914.

²⁴ Перунчић, Б., „Извештај о стању у Округу пљеваљском 1913“, у: *Историјски записи*, 3–4, 1962, стр. 522.

дође значајнији гост. Хигијенски услови су лоши. Већина породица обично у истој просторији једе, спава и проводи дан, што условљава честу појаву шуге. Куће су примитивне, подигнуте на влажном земљишту и са мало свјетлости. Код многих муслиманских породица штала се налази испод спаваће собе или у непосредној близини куће. Да би се побољшала хигијена у селима и да би се спријечиле заразне болести, црногорска власт је забранила увођење ситне стоке у спаваће собе и одржавање штала испод њих. Наређено је обавезно мјесечно чишћење соба и прављење нужника најмање 30 метара далеко од куће. Сличан степен нехигијене постоји и у вароши. Према подацима које наводи црногорски капетан, у селима је народ понајвише посвећен земљорадњи. Земља добро рађа, јер се захваљујући великом броју стоке, добро ђубри. Постоје земљишта гдје чак није потребно ни орање, већ се сјеме баци на добро нађубрену земљу. Око три четвртине земљишта даје доста велики принос бијелог жита. У Пљеваљском крају развијено је и сточарство, јер су природни услови изузетни. Ситна стока и говеда су у добром стању. Изузетни су и услови за воћарство и шумарство. У Пљевљима има и доста угља, који се користи за гријање, и врло је доброг квалитета, али се сматра да није подесан за парне машине. Угаљ се на неким налазиштима површински ископава, а негдје се вади до шест метара дубине. Што се тиче аграрних односа, у Пљеваљском крају се до ослобођења одржао османски феудализам. „Односи ага према чивчијама јесу исто што и господара према робовима“, наводи се у извјештају. Све до 1912. године постојало је кулучење и узимање четвртине или половине прихода, а било је села гдје је ага остављао сељаку само осмину или дванаестину, тек толико да се може прехранити. У Пљеваљском крају развијена је трговина, која је углавном била у рукама Турака (око 80%). Са уласком Пљеваља у састав Црне Горе стварају се услови и да читав простор Дурмиторског краја, до Шавника, буде трговином усмјерен на Пљевља. Пљевља могу имати и посебан трговачки значај за Бијело Поље и Беране, и то са својом мануфактурном и галантеријском робом, док са својим пољопривредним производима (сир, скоруп, масло, кастрада, жива стока) могу имати важност за „стару“ Црну Гору. Да би се остварио такав трговачки значај Пљеваља, потребно је, наравно, изградити путеве: Пљевља–Жабљак и Пљевља – Бијело Поље. У извјештају црногорског капетана Шилка дају се подаци и о просвјетним приликама у Пљеваљском крају, те о менталитету становништва. Што се тиче просвјетних прилика, Шилка каже да су оне доста лоше и да је неписмено више од 80% становништва обје вјероисповијести. Похађање школа није обавезно, а настава је лоше организована. Описујући менталитет људи тога краја, Шилка наводи да су пљеваљски муслимани слични онима у Босни. Они своју народност темеље на религији и није сасвим јасно да ли они уопште и знају што је то народност. Народносна свијест је много јаче изражена код Срба, који су и склонији култури него муслимани. По менталитетском склопу, и Срби

и муслимани су готово исти. Њихове главне мане су: лукавост, подлост, склоност интригама и провокацији. Када је о православцима ријеч, Шиљак каже да они не разумију значење ријечи „слобода“, већ за слободу сматрају одузимање свих права муслиманима и ослобођење од било каквих обавеза према држави.²⁵ Слична запажања о привредним приликама и особинама становништва у Пљеваљској области износи и управник Царинарнице у Пљевљима. Он каже да, осим развијеног сточарства, овдје нема других привредних грана које могу обезбиједити економски развој области. Због непостојања добрих комуникација, Пљевља не могу имати трговачки значај за Црну Гору, јер ће се производи из Бијелог Поља усмјеравати према Подгорици, а производи из Дурмиторског краја ће и даље ићи према Никшићу. Описујући менталитет становника те области, он каже да је православни сељак на ниском интелектуалном степену, отпоран на било какве утицаје, а дуговремени живот под турском феудалном влашћу створио је од њега човјека који има слугански менталитет. Током турске владавине православца никада није показивао отпор према господару, већ је свој положај чувао удварањем и повлађивањем. То га је учинило тромим и равнодушним према националним циљевима и умањило његова патриотска осјећања упркос томе што је православни Пљевљак живио између Црне Горе и Србије. Због тога ће бити тешко од таквог човјека учинити поданика који може бити употребљен за остваривање државних циљева. Муслимански сељак у Пљеваљском крају је другачији. Он има развијен осјећај припадности Турцима и османској држави, и показује жал за својим „господством“.²⁶

Улазак нових области у састав црногорске државе био је сусрет два аграрна друштва, од којих је једно, све до 1913. године, припадало османском феудалном систему. У новодобијеним областима земља је била у власништву ага, а православно становништво имало је статус чифчија, односно, арендатора (закупаца). Односи између њих били су уређени Саферском наредбом из 1858. године. Члан 5. Саферске наредбе утврђује да у Бјелопољском крају чифчија даје аги четвртину плода, с тим што је ослобођен бесплатног рада на агиним посједу (кулука). У Пљеваљској области обавезе чифчија, које су се задржале до успостављања црногорске власти, биле су: трећина или четвртина од жита, а половина од сијена, воћа и поврћа. Према Саферској наредби, у Пљеваљском крају чифчије су такође биле ослобођене кулука, али су неке агинске породице приморавале чифчије да им бесплатно вршу жито и бесплатно ору, косе и жању по три дана. Члан 12 Саферске наредбе даје агама право и да склапају усмене уговоре са чифчијама, што им је омогућавало да условљавају чифчије и изнуђују

²⁵ ДАЦГ, МУД, ф. 135, бр. 1535, С. Шиљак – Л. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 1. 5. 1913.

²⁶ Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе (АБО НМЦГ), фонд „Никола I“ (НИ), 1914, бр. 68, Д. Беговић – краљу Николи, 22. 3. 1914.

више давања него што је предвиђено. Дешавало се и да уговор буде написан језиком који не разумију обје стране, да се уговором намећу обавезе и таксе које уредба не предвиђа, те да се уговорни односи утврђују на вријеме које је много дуже од оног које предвиђа Саферска наредба (3–5 година).²⁷ Бројни спорови у новодобијеним областима између ага и чифчија, који су последица злоупотреба и преиначавања Саферске наредбе, остали су у наслијеђе црногорској власти. Пред црногорском влашћу била је обавеза да у тим областима изврши аграрну реформу и уреди имовинске односе на другачији начин. Тај процес није било једноставно спровести, тако да је цјелокупно становништво новодобијених области порез за 1913. годину и даље плаћало према османском систему. Црногорски министар финансија је кашњење увођења пореског система Краљевине Црне Горе (дације) у новоослобођене крајеве објашњавао немогућношћу да се за кратко вријеме изврши премјер земљишта.²⁸ Задржавање османског пореског система, који је био повољнији за муслиманско становништво, довео је почетком 1914. године до негодовања православаца. Они су захтијевали од црногорске Владе да ријеша аграрно питање и укине повлашћени положај муслимана.²⁹

Аграрна заједница новодобијених области располагала је, за црногорске прилике, огромним комплексом земљишта. Према званичним подацима, Црна Гора је прије почетка балканских ратова имала 165.526 рала оранице (1911), док је у новодобијеним областима, према подацима посланика Сава Вулетића, касније и министра унутрашњих дјела, било око 700.000 рала зиратне земље.³⁰ Крајем 1913. године црногорска влада је упутила комисију која је требало да утврди колико земље за насељавање има у Метохији. Према новинским вијестима, Комисија је већ након неколико дана рада закључила да је ријеч о земљишту изузетног квалитета, те да постоје велики комплекси плодне земље која је без власника.³¹ Када је у фебруару 1914. године донесен „Закон

²⁷ ДАЦГ, МУД, ф. 136, бр. 1894, Капетан С. Шилјак – Министарству унутрашњих дјела, 30. 6. 1913.

²⁸ ДАЦГ, МС, ф. 21, бр. 4460, Р. Поповић, министар финансија и грађевина – Министарском савјету, 11. 6. 1913.

²⁹ ДАЦГ, МС, ф. 23, бр. 56, Представници православног становништва Плавско-гусињске области – Краљевској црногорској Влади, 14. 2. 1914.

³⁰ У стенографском записнику излагања посланика Сава Вулетића наводи се да у новоослобођеним крајевима има 700.000 ха зиратне земље, што је очигледно штампарска грешка. Видјети: *Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупуштине*, XV редовна сједница, 21. 2. 1914, књ. 8, Цетиње, 1915, стр. 437.

³¹ „Влада је послала ових дана у најбогатији дио нашијех Нових Крајева, у цвјетну Метохију, комисију да учини премјер земљишта, да испита његову плодност, да утврди колико га је празног и необрађенога за уступање и насељавање, и да својом студијом створи основицу за брзо и правилно ријешење аграрнога питања [...] Све што је природа у изобиљу могла дати, ту је. Сви се услови за процват једног дивног краја наше отаџбине налазе на једном простору, у кругу равнаго хоризонта докле поглед може добацити.“ „Цетиње, 4. Новембра“, *Вјесник*, бр. 94, 4. 11. 1913, стр. 1.

о насељавању новоослобођених предјела“, саопштено је да се црногорским насељеницима може подијелити 150.000 рала (100.000 у Метохији и 50.000 у осталим крајевима).³²

Процес интеграције два дијела црногорског друштва послје 1913. године нијесу само отежавале њихове различите и супротстављене традиције, нити само економска и културолошка својства тих друштава у садашњости већ и негативно наслеђе које је потицало из балканских ратова. Ово наслеђе чинили су злочини и насиља што их је над неправославним становништвом извршила црногорска власт у новодобијеним областима. Већ током 1912. године услиједила су масовна покрштавања муслимана у новоослобођеним областима, а затим свакојака насиља: убиства, пљачке, пребијања... Да би истражила што се у тим областима десило, црногорска Влада је 1913. године формирала Иследну комисију, која је утврдила да су над муслиманским становништвом почињени најстрашнији злочини. Тако је у једном метохијском селу полицијски командир стријељао седамнаест муслимана само да би приморао становништво да преда скривено оружје и да се покристи.³³ Слично је поступио и његов колега, који је стријељао седам муслимана, од којих је најмлађем било 14 године, јер нијесу хтјели да промијене вјеру.³⁴ Колико се на основу докумената може утврдити, на промјену вјере приморано је више од 10.000 муслимана, углавном оних словенског поријекла.³⁵ Муслимани су убијани и због тога што нијесу хтјели да предају скривено оружје, али и да би се од њих изнудио новац, злато или друге драгоцености. Чињено је то често без званичног објашњења или разлога. Муслиман из околине Пећи, коме је полицијски командир убио три брата, тврди да је то учињено без икаквог разлога: „Кад је командир Сава Лазаревић купио у наше село оружје, убио ми је браћу: Незира, Шерифа и Бајрама, ма да није се код њих нашло ни оружје, нити другог каквог повода има, него их је без икаквог ишљеђења мушкетао.“³⁶ Припадници црногорске полиције који су починили злочине, попут оних који су стријељали и 11 муслимана у Плаву, објашњавали су пред истражном комисијом да су то учинили јер је то захтијевао „државни интерес“.³⁷ За централну власт на Цетињу није било двојбе да су насиља над

³² Ракочевић, Н., *Црногорска народна скупштина*, Подгорица 1997, стр. 371.

³³ ДАЦГ, фонд Иследна комисија (ИК), Жалба групе муслимана из околине Пећи – Иследној комисији, 15. 6. 1913; ДАЦГ, ИК, Жалба Асана Сефа – Иследној комисији, 15. 6. 1913.

³⁴ ДАЦГ, ИК, Жалба Реџ Мустафе – Иследној комисији, 19. 6. 1913.

³⁵ Андријашевић, Ж. М., Станојевић, З., *Покрштавање муслимана 1913. године*, Подгорица 2003, стр. 79.

³⁶ ДАЦГ, МУД, ИК, ф. 2, Молба Адема Мусе Иследној комисији за кажњавање убице његове браће, 6. 6. 1913; ДАЦГ, ИК, ф. 3, Записник са саслушања М. Кусовца, 13. 6. 1913.

³⁷ ДАЦГ, ИК, ф. 5, Записник са саслушања Р. Поповића пред Иследном комисијом, 19. 4. 1913.

муслиманима чињена због личних интереса или разлога.³⁸ Страх од репресалија локалних црногорске власти довео је крајем 1912. и првих мјесеци 1913. године и до већег одметања муслимана у шуму. Упркос проглашеној амнестији, многи од њих се ни до краја 1913. године нијесу вратили у своје домове.³⁹

Након тих злочина над муслиманима у новоослобођеним областима, започео је заједнички живот православаца и неправославаца у Црној Гори 1914. године. Без обзира на то што је држава осудила те злочине и без обзира на кажњавање оних за које је утврђено да су их починили, црногорско друштво је 1914. године остало без основе на којој би могло градити међувјерски склад и толеранцију. На таквом насљеђу, које чине убиства, пљачке и насиља, није било могуће изградити толерантне међуконфесионалне односе који су постојали у Црној Гори прије балканских ратова. И почетком 1914. године многи муслимани у новоослобођеним областима сматрали су да не могу наставити живјети у Црној Гори, јер је однос локалне власти према њима, упркос инструкцијама са Цетиња да се поштују њихова вјерска и имовинска права, био непријатељски.⁴⁰ Током 1914. године било је међу муслиманима у новоослобођеним областима и организоване агитације за иселјавање из Црне Горе. У једном се извјештају из јуна 1914. наводи да се муслимани у Бјелопољској области убјеђују да треба да напусте Црну Гору. Тај посао обављају муслимани који су одлучили на иселјење, и они иду од куће до куће покушавајући да преобрате оне који су одлучили да наставе живјети у Црној Гори. Они им причају да ће сви који се иселе добити најбољу земљу, те да се они који остану под црногорском влашћу не могу више сматрати Турцима. У ту кампању укључиле су се и хоце, које их увјеравају да Турчин који умре у Црној Гори, није „прави“ Турчин, те да је грехота и срамота сваком Турчину да живи под управом другог народа, посебно народа друге вјере. Црногорске локалне власти претпостављају да ће се сви муслимани иселити ако се настави таква кампања, јер су они велики фанатици. Ако држава има

³⁸ „Поводом пљачкања, конфискација покретних имања у виду реквизиције, уцјењивања, нелегално одузетих глоба и злоупотреба тих глоба, разбојништва и.т.д. – Краљевска је Влада упутила била нарочито одређену комисију, да ствар ислиједи и ова је, по довршеном ислеђењу, са свим ислеђним списима предала исту овоме Министарству ради даљег поступка, те с обзиром на све истакнуто у приложеним списима, а по прегледу поднесеног реферата од стране нарочите комисије – Увидјело се: Да су: командир Урош Ђукић са поручницима Марком Бабовићем и Радосавом Дашићем, сви из Васојевића, посредно и непосредно извршивали у пећској нахији разне пљачке злоупотребљавајући дату им власт умјесто да је достојно репрезентирају у корист саме службе и државног угледа а особито у ново-ослобођеним крајевима.“, ДАЦГ, ИК, ф. 3, М. Вучинић, секретар Министарства унутрашњих дјела – Обласном суду у Пећи, 12. 12. 1913.

³⁹ ДАЦГ, МУД, ф. 135, бр. 1713, Ађутантура Њ. В. Краља-Господара – Л. Гојнићу, министру унутрашњих дјела 20. 6. 1913; ДАЦГ, МУД, ф. 136, бр. 1891, Наредба команданта Војног округа у Гусињу, 30. 6. 1913.

⁴⁰ ДАЦГ, МУД, ф. 149, бр. 4411, Група муслимана из Плава – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 17. 1. 1914.

интерес да муслимани остану у тој области, секретар Обласне управе у Бијелом Пољу предлаже да се у државну службу приме два муслимана, који би могли сазнати ко су агитатори и тако помоћи властима да их спријечи у овој радњи.⁴¹ Исељавања је било и у Беранској области.⁴²

На немогућност да се успостави повјерење између црногорских власти и већег дијела муслиманског становништва у новоослобођеним областима, посебно оног албанског етничког поријекла, додатно је утицало њихово масовно одбијање да се повинују новој власти, и рад за организовање побуне. Тајне радње за припремање побуне почеле су одмах послје успостављања црногорске власти и нијесу се прекидале ни током првих мјесеци 1914. године.⁴³ Црногорска полиција је због тога водила надзор над свима за које се сумњало да раде на тајном дјеловању против постојећег поретка.⁴⁴ Према сазнањима полицијских органа, у марту 1914. године поједини муслимани из Гусиња водили су преговоре са муслиманима и католицима из Скадра и околине како би организовали побуну против црногорске власти. Страхујући да би се побуњеници могли наоружати прибављањем оружја из сусједне Албаније, црногорско Министарство унутрашњих дјела наредило је локалним властима да посебно воде рачуна да неко не пренесе оружје преко границе.⁴⁵ У једном полицијском извјештају о држању неправославног становништва у Пећкој области, с почетка 1914. године, каже се да: „елеменат муслимански и католички у територији црногорског земљишта, стоји у највише гордо и непокорно, у сваком крају примјећују се скупови, преговори и бушкарање, избјеживање поједини(х) зликоваца...“⁴⁶ Овакво расположење стварало је опште неповјерење према муслиманима у новодобијеним областима, као елементу који угрожава безбједност и стабилност црногорске државе, што је за извјесно вријеме онемогућило процес њихове интеграције у друштвено биће Црне Горе, али и изградњу толерантних међувјерских односа у тим областима. Једини одговор државе према непријатељству муслиманског становништва било је јачање репресивно-полицијског апарата, а тиме се тај спор није могао трајно ријешити. Због опште несигурности и страха

⁴¹ ДАЦГ, МУД, ф. 149, бр. 3092, Д. Јововић, секретар Обласне управе у Бијелом Пољу – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 23. 6. 1914.

⁴² ДАЦГ, МУД, ф. 148, бр. 2576, М. Петровић, управитељ Беранске области – Министарству унутрашњих дјела, 5. 6. 1914.

⁴³ ДАЦГ, МУД, ф. 135, бр. 1653, Бригадир Р. Вешовић – Министарству унутрашњих дјела, 26. 6. 1913; ДАЦГ, МУД, ф. 135, бр. 1779, Л. Гојнић, министар унутрашњих дјела – Обласној управи Бијело Поље, 27. 06. 1913.

⁴⁴ ДАЦГ, МУД, ф. 148, бр. 1470, Ж. Никчевић, секретар Министарства унутрашњих дјела – Обласној управи у Пећи, 5. 4. 1914.

⁴⁵ ДАЦГ, МУД, ф. 145, бр. 1326, Л. Гојнић, министар унутрашњих дјела – Обласној управи у Андријевици, 26. 3. 1914.

⁴⁶ ДАЦГ, МУД, ф. 144, бр. 963, Командир С. Лазаревић – Л. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 21. 2. 1914.

од побуне муслимана (Албанаца) у новодобијеним областима, спровођене су првих мјесеци 1914. године реформе жандармеријских јединица и увећано је њихово бројно стање. У априлу 1914. године командант жандармеријског кора у Пећи, предлаже министру унутрашњих дјела да се посебна пажња посвети побољшању услова за рад жандармерије и обуци жандарма. Имајући у виду потребе и дужности жандармерије у тој области, он предлаже да се повећа број жандарма у Пљевљима, Бијелом Пољу, Рожајама, Плаву, Гусињу и Бера-нама како би могли још боље контролисати путеве и пролазе, те осигуравати насеља.⁴⁷ Такво стање у новодобијеним областима учинило је да црногорски репресивно-полицијски апарат одмах послје ослобођења од османске власти, фактички успостави опсадно стање. Тиме су односи црногорске државе и њених нових неправославних поданика 1914. године остали на истом мјесту на коме су били и годину раније, а такође и удаљеност између већине муслимана из новодобијених области и црногорског друштва с којим их је повезала нова државна граница. Знаци уважавања њихових вјерских слобода током вјерских празника нијесу битније могли да промијене такво стање, исто као ни интересно подилажење појединих муслиманских првака црногорском владару.⁴⁸ Имућни бегови и муслимански прваци, који су и под новом влашћу жељели да очувају своју имовину и утицај, нијесу, нажалост, исказивали већинско расположење муслиманског становништва у новодобијеним областима.⁴⁹

Када имамо у виду све ове особености простора и друштва које се 1913. године нашло у саставу Црне Горе, онда се намеће увјерење да је тим територијалним и популацијским увећањем уистину створена „нова“ Црна Гора. Стварањем те Црне Горе нијесу се само стекли услови да се она за кратко вријеме конституише као другачија друштвена, културолошка и политичка заједница од оне која је створена 1878. године већ и да се у потпуности маргинализује друшт-

⁴⁷ ДАЦГ, МУД, ф. 148, бр. 2436, Командир С. Лазаревић – С. Вулетићу, министру унутрашњих дјела, 20. 4. 1914.

⁴⁸ ДАЦГ, МУД, ф. 135, бр. 1769, Бригадир М. Божовић, командант Плавско-гусињског војног округа – Ј. Гојнићу, министру унутрашњих дјела, 21. 6. 1913; ДАЦГ, МУД, ф. 149, бр. 3164, Управа варошке општине Гусиње – Краљевској обласној управи у Андријевици, 30. 6. 1914; ДАЦГ, МУД, ф. 150, бр. 5302, М. Рамадановић, обласни управитељ у Пљевљима – Министарству унутрашњих дјела, 22. 7. 1914; АБО НМЦГ, НИ, бр. 11, Х. Николић, А. Софтић, З. Рецовић, Д. Рамусовић, Ц. Шекуларац – краљу Николи, 13. 1. 1914.

⁴⁹ „Ово је са срећом друга нова година од како Ваша моћна заштита и слобода бдије над вашим вјерним и оданим овамошњим муслиманима, које сте свагда удостојили својим високим благовољењем, па хитамо да и овом приликом уз честитку Нове године, поднесемо вашем Величанству дубоку благодарност на неускраћеној нам праведној заштити, молећи се Богу за Ваше драгоцјено здравље, да их још много доживите на срећу и понос узвишеног нам Дома, драге нам Црне Горе и цијелог Српства. Испред муслимана: Бефир-ага Хаверић, Муфтија Делевић, Хилми-бег Кајабеговић.“ АБО НМЦГ, НИ, бр. 29, Новогодишња честитка муслиманских првака из Бијелог Поља краљу Николи, 14. 1. 1914.

вено, културолошко и политичко биће које је представљало историјско језгро црногорске државе и главно извориште њене државотворне традиције. Она традиционална, „херојска“ или нахијска Црна Гора, Црна Гора између Скадарског језера и Ловћена, ријеке Мораче и Паштровачке горе, која је стекла независност у 18. вијеку и створила независну државу, постала је 1914. године друштвена и културолошка мањина. Али не само она. У Црној Гори је 1914. године друштвена и културолошка мањина постао чак и онај дио црногорског друштва који је чинио државу Црну Гору после битке на Граховцу (1858). Примјера ради, дио црногорске државе и друштва који је учествовао у бици на Граховцу чинио је 1914. године нешто мање од 25% црногорске државе и друштва, док је дио који је учествовао у бици на Вучјем долу (1876), чинио око 35 одсто. Тако су они који су 1856. или 1876. године били Црногорци, исто као и њихови потомци, постали мањина у Црној Гори 1914. године.⁵⁰ Другим ријечима, она традиционална Црна Гора, која је своју историјску препознатљивост изградила као „војнички логор“, постала је мањинска културолошка заједница у црногорској држави и друштву 1914. године. И да није било њене премоћи у систему власти, захваљујући томе што је потпуна моћ била у рукама владара, та традиционална Црна Гора брзо би постала представник мањинског политичког мишљења.

Након што је у основним цртама показано с каквим је структурама црногорско друштво дочекало улазак у Први свјетски рат, важно је указати и на обиљежја његовог политичког живота уочи рата 1914. године. Црногорско друштво је након осам година парламентарног живота, имало својства која су га чинила препознатљивом политичком заједницом. Прво његово политичко обиљежје била је подјела на два партијска и идеолошка блока. Већ првих година парламентарног живота формирају се двије странке – Народна странка и Права народна странка. Оне исказују два политичка става према владару, држави и њеним политичким циљевима. Један од црногорских политичких првака Јован Пламенац констатује 1914. године да је парламентарни живот подијелио црногорско друштво на два политичка блока, која се исказују и двјема идејама о држави: „Они наши држављани, који у главном имају једнаке мисли, схватања и погледе о држави, њеном задатку, о средствима, начинима и путовима, помоћу којих се могу остварити државни циљеви – имају и једну политичку идеју о држави, те према томе, колико има таквих заједничких идеја о држави, толико мора бити и политичких странака. Развој наших унутрашњих прилика, од Устава на овамо, јасно је показао, да у Црној Гори постоје двије политичке групе, које су својим животним дјелањем потпуно обиљежиле свој политички карактер према држави. Та два политичка правца оличена су у Народну (клубашку) и Праву Народну (правашку) странку.“⁵¹

⁵⁰ Андријашевић, М. Живко, *Нација с грешком*, Цетиње, 2004, стр. 61.

⁵¹ Пламенац, Јован С., *Политичке странке и наш државни живот*, Цетиње 1914, стр. 11–12.

Све разлике између двије странке и два политичка мишљења унутар црногорског друштва почињале су од њиховог става према књазу (краљу) – Господару и његовом режиму, а завршавале се њиховим ставом према црногорској државној посебности. Противнике режима књаза и краља Николе окупљала је Народна странка, док су владареве присталице били гласачи Праве народне странке. Највише присталица Народна странка је имала у областима које су Црној Гори припојене послје 1878. године: Никшићки крај, Кучи, Дробњази, Пива, Васојевићи..., док су у „староцрногорским“ областима најбројније присталице Народне странке биле у крајевима гдје је постојала наслијеђена нетрпељивост према династији (књазу Данилу) или незадовољство због мјеста које породице или утицајни појединци имају у систему власти. Зато су средишта противника Господаревог режима у областима које су прије 1878. године припадале Црној Гори, била у Бјелопавлићима, Црмници, Пиперима и Ријечкој нахији. Ипак, главна линија политичких подјела у Црној Гори послје 1905. године ишла је између црногорских територија које су чиниле црногорску државу прије 1878. године и оних које су то постале касније. Иако са генерализацијама увијек треба бити обазрив, ова линија политичких подјела понајвише је дијелила Црну Гору на дио који своја политичка одређења темељи на историјској традицији чији је носилац „стара“ односно, нахијска Црна Гора, и дио који своја политичка увјерења темељи на искуству и сјећању које почиње послје 1878. или у најбољем случају послје 1858. године (Граховачка битка). Што су, у суштини, биле тежње ове двије политичке групације? Присталице Господаревог режима жељеле су да буде сачуван систем власти који функционише као племенско представничко тијело, и у коме Господар неприкосновено одлучује о мјесту које ће у том систему добити ово или оно племе. Наравно да у таквом систему најважнија мјеста морају припасти онима који су својом традицијом и дјеловањем већ два вијека уз династију. Насупрот њима, противници Господаревог режима из нових области црногорске државе, чија снага почива на бројности и економској премоћи, желе да у систему власти добију мјесто које им обезбјеђује величина броја и њихов економски утицај, а не традиција политичког заједништва са владајућом кућом, која у њиховом случају углавном почиње послје 1878. године. Тако се у политичком животу Црне Горе првих деценија 20. вијека сучељавају двије политичке групације: једна, која жели да сачува неприкосновену Господареву позицију, па тиме и привилегије које јој из њеног „преторијанства“ сљедују, и, друга, која жели да усклади Господареву власт са овластима које му даје Устав, и тако оствари политички утицај који јој гарантује демократска процедура. У суштини, црногорски политички живот на почетку 20. вијека обиљежен је борбом за одржавање система традиционалне власти и апсолутне владавине.

Два политичка пола црногорског друштва имала су и два става о држави, односно двије државне идеје. Дио црногорског друштва који је своја политичка

увјерења углавном темељио на традицији „старе“ Црне Горе и неприкосновености политичке улоге владара династије Петровић Његош, имао је посебан сензибилитет према државној и политичкој посебности Црне Горе. То је само по себи и разумљиво, јер је овај дио црногорског друштва свој историјски идентитет увелико темељио на државној традицији. Такође, држава је била најзначајнија тековина њиховог заједничког напора, али и напора генерација које су им претходиле. Укратко, они су државу сматрали за своју најдрагоцјенију историјску својину, па су на сваки облик њеног угрожавања – било државне посебности Црне Горе, било власти која ту посебност представља (Господара), заузимали одбранашки став.

За разлику од већине Господаревих приврженика, многи припадници другог политичког пола углавном су имали много краћу традицију заједништва са Црном Гором, па су самим тим имали и другачији однос према њеном државном наслеђу. За разлику од „Староцрногораца“ и њихових предака, држављани Црне Горе који су то постали после 1858. или 1878. године, углавном нијесу стварали независну црногорску државу, већ су у њу ушли као турска раја, коју су „Староцрногорци“ ослободили. То је била битна разлика која је 1914. године одређивала однос те двије политичке групације према држави Црној Гори. За једне је она њихова историјска тековина и својина, односно наслеђе које су они створили, а за друге – политичка заједница у коју су ушли.

Не само 1914. године већ и деценијама раније, у црногорском друштву прво правило политичког живота гласи: „Бог на небу, Господар на земљи“. Такво правило потврђивало се једнако у вријеме уставности као и у доба апсолутизма. Књаз и краљ Никола, или „Господар“, како су га поданици традиционално звали, био је извор највеће земаљске моћи и најјачи гарант законитости и правде. Господар контролише цјелокупни систем власти и све институције друштва, а његова свемоћ у одлучивању легализована је првим црногорским Уставом из 1905. године. Но, иако је на почетку 20. вијека Црна Гора била уставна монархија, са свемоћним владарем, не би се могло рећи да је у њој постојала страховлада или тиранија, а још мање да је Господар био личност недостојна поданичког уважавања.⁵² На почетку 20. вијека Господар је добио и прву јавну групацију политичких неистомишљеника, која је, страхујући од затворске казне за увреду владоца, више критиковала власт којој је био на челу него њега лично. Ипак, чак и критика система власти над којим стоји Господар сматрана је за противљење Господару. Тако се на почетку 20. вијека, у оквиру двије страначке групације, црногорско друштво дијелило на основу става – за Господара и против њега.⁵³

⁵² Опширније: Андријашевић, М. Живко, „Политичка основа владарског култа књаза Николе крајем XIX и почетком XX вијека“, у: *Историјски записи*, 1-2, 2002, стр. 91–112.

⁵³ „Слоге, браћо, слоге“, у: *Народна мисао*, бр. 21, 10. 05. 1907, стр. 3.

Исто као што се црногорско друштво првих деценија 20. вијека дијелило на два блока када је у питању Господар и његов режим, тако су Господар и његов режим дијелили црногорско друштво на присталице и противнике, или на „вјерне и невјерне“, како је то запазио један владарев противник.⁵⁴ Али на томе се није завршавало класификовање противника и присталица. Своје политичке противнике режим није сматрао само за „невјерне“ према власти већ и за противнике Црне Горе и издајнике њених интереса. Током неколико година режим је заиста успио да наметне увјерење да нема велике разлике између противника власти и непријатеља или издајника Црне Горе. Тако је опозиционо дјеловање готово изједначено са антидржавним. Не може се оспорити да је у таквом изједначавању режиму највише помогла сама опозиција. Неуспјешно покушавајући да власт угрози или смијени насилним путем (Бомбашка и Колашинска афера), и често дјелујући као дио агентурне мреже српске Тајне службе, дио опозиције се увелико компромитовао. Од противника уистину катастрофално лоше власти, језгро црногорске опозиције постаје пропагатор политичког насиља и својим најважнијим потезима се исказује као неозбиљна група авантуриста. Режим је такво њихово преобраћање добро искористио да их дискредитује у јавном животу, али и да легализује њихов статус непријатеља државе и законитог поретка.⁵⁵ Нема сумње да је захваљујући сопственим грешкама и компромитацији опозиција помогла режиму, да је својом репресијом и манипулацијама учини групацијом врло ограниченог утицаја у парламентарном животу. Да језгро опозиције нијесу чинили многи амбициозни и бескарактерни каријеристи, чија је политичка памет била слаба колико и њихов карактер, режим би морао уложити доста напора да их политички маргинализује. Овако, режим је 1914. године имао опозицију коју је правио према својим потребама и коју је најчешће користио као демократски украс за свој апсолутизам. Од других до четвртих парламентарних избора (1907, 1911, 1913–1914), режим је успијевао да обезбиједи најмање натполовичну већину у Скупштини. На посљедњим изборима у Краљевини Црној Гори, који су одржани 29. децембра 1913. године (по старом календару) или 11. јануара 1914. године (по новом календару), сви некадашњи потписници програма Народне странке, који су се кандидовали, побиједили су у својим изборним јединицама.⁵⁶ Од укупно 75 мјеста у Парламенту, од чега је 13 вирилних посланика, присталицама Народне странке припало је десет мандата. Њима је пришло још око десет независних кандидата, тако да је трећина мјеста у Парламенту припала опозицији.⁵⁷ Током предизборне кампање кандидати

⁵⁴ АБО НМЦГ, НИ, 1907, бр. 148, Т. Ораовац – књазу Николи, 26. 8. 1907.

⁵⁵ ДАЦГ, МС, ф. 5, бр. 345, Р. Вешовић, заступник команданта Васојевићке бригаде – Л. Томановићу, предсједнику Министарског савјета, 16. 5. 1907.

⁵⁶ Шкеровић, Никола, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд, 1964, стр. 593.

⁵⁷ Ракочевић Н., *Црногорска народна скупштина*, Подгорица, 1997, стр. 171.

који су припадали Народној странци тврдили су да је њихов циљ да Црну Гору учине демократском и развијеном државом, у којој се неће чинити безакоња и насиља. Кандидати Народне странке истицали су да се њихова странка залаже за слободну Црну Гору, у којој постоји слобода штампе, општинска самоуправа и буџетска равнотежа, и у којој се предано ради на њеном привредном и друштвеном развоју. Њихова побједа требало би да донесе „вакрс нове, слободне и напредне Црне Горе“. Народњаци обећавају да ће се залагати и да Црна Гора у спољној политици споразумно ради са Србијом, те да учвршћује пријатељство са Русијом.⁵⁸ За разлику од народњака, кандидати Праве народне странке су у предизборним прогласима истицали свој патриотизам и оданост Круни, обећавајући да ће досљедно ићи путем којим су ишли и њихови славни преци, предвођени династијом Петровић Његош.⁵⁹

Иако су посљедњи избори у Краљевини Црној Гори одржани након припајања новоослобођених области, изборни процес је спроведен само у границама црногорске државе прије Балканских ратова. Засигурно су нестабилност и немири у новодобијеним областима, као и страх да изборни процес може подстаћи сукобе, утицали су да се избори одрже само у “старим” границама Црне Горе. Да су избори одржани на територији читаве Црне Горе, у новоослобођеним крајевима могло је за црногорску Скупштину бити изабрано 20 нових посланика (13 из капетанија и 7 из вароши), будући да је према „Закону о избору народних посланика“ свака капетанија и варош бирала по једног народног представника. Тада би се у Црногорској народној скупштини налазила 62 изабрана посланика са територије Црне Горе прије Балканских ратова и 20 посланика из новодобијених области. На основу националне структуре капетанија и вароши у новодобијеним областима, можемо само претпостављати какав би био нови сазив црногорског Парламента, али је извјесно да би посланици из новодобијених области тек морали да стичу основна знања о парламентарном раду. Такође, за разлику од становништва у границама Црне Горе прије Балканских ратова, и становништво у новодобијеним областима имало је нешто мање искуства у парламентарном животу. У овим областима парламентаризам је уведен јула 1908. године, када су расписани први избори и основане прве политичке странке. Представници српског народа у Османском царству формирали су 1908. године своју странку –

⁵⁸ ДАЦГ, Одсек за сређивање и обраду архивске грађе – Подгорица (ОСИО-ПГ), Збирка Ј. Пламенца, бр. 72, Проглас И. Љумовића бирачима Капетаније спушке, децембар 1913.

⁵⁹ „Ја сам вас са држањем својим увјерио, да нијесам ниуколико сашао са онога пута на коме нас вјековима воде наши славни претци под мудром и славом овјенчаном Династијом Петровић-Његоша, већ да сам са својим друговима, као правим народњацима, остао и остаћу непоколебљив, а као ражарени стуб пред онима, који би ма и најмање подозриви израз дали о покушају да нас скрену с пута, којим су поносно ходали они, што су сачували овоме нашем поносном стјењу и драгом камењу – самосталност своју озарену зракама слободе златне.“ ДАЦГ, ОСИО-ПГ, Збирка Ј. Пламенца, бр. 73, Изборни проглас Ђ. Вучинића, 17. 12. 1913.

„Српску народну организацију”, чије је сједиште било у Скопљу, а одбори странке основани су у Полимљу и Потарју. Страначки се организовало и муслиманско становништво, које се углавном подијелило у двије странке – једној су припадале присталице пређашњег система, а другој сљедбеници младотурака. И православно и муслиманско становништво у овим областима активно је учествовало у предизборним активностима, а са њиховог простора могао је бити изабран један или највише два посланика за парламент Османског царства. Након избора 1908. године, наредни избори у областима Османског царства које су 1913. године припале Црној Гори, одржани су 1912. године.⁶⁰

Већ 1914. године препознавале су се у црногорској политичкој јавности главне особености процеса изградње црногорске државе и појаве унутар државног организма, које су доминантно одредиле његов карактер. Прошло је било више од осамдесет година од стварања прве трајне институције државне власти, тако да је 1914. било могуће извести неке закључке о том процесу и његовим коначним резултатима. Најтачнија запажања о резултату тог процеса и о карактеру државне организације која је створена у Црној Гори, саопштио је на засиједању Црногорске народне скупштине, у фебруару 1914. године, посланик Секула Дрљевић. Он констатује да је од стицања независности и изградње институција власти, Црна Гора као држава увијек функционисала као савез племена, не успијевши да до краја спроведе процес „удржављења племена“. Централистичка државна идеја, посебно уочљива од времена књаза Данила, претворила се у идеју безусловне покорности племенских поглавара Круни. Племенски поглавари од тада постају државни органи, а племена постају органски дио државе. Умјесто да држава избрише племе као полуфедерални елемент, она га је учинила основном јединицом државе и државне управе. Такав статус племе има чак и у парламентарном раздобљу Црне Горе, па има и 1914. године. „Благодарећи таквом току нашега државнога развитка“, каже Дрљевић, „племена се никада нијесу престајала обраћати на централну државну власт као носиоци посебних интереса, захтијевајући њихово остварење у сразмјерима остварења истородних интереса других племена. Централна државна власт, упуштајући се са племенима у дискусију о оправданости односно неоправданости њихових захтјева, редовно је њихово племенско стајалиште признавала као оправдану основу за начелно постављање истих“. Дрљевић тачно примјећује да је политика црногорске државе увијек почивала на извјесном компромису са племенским интересима, што је увелико обликовало њен карактер и политички карактер црногорског друштва. Црногорац који је у држави увијек имао статус припадника племена које је и њен дјелимични „власник“, и који никада није постао само поданик који плаћа порез, сматрао је да му на основу „власничког права“

⁶⁰ Шалипуровић, Вукоман, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој* 1903–1912, Нова Варош 1972, стр. 281–295, 337–341.

припада да учествује у управљању државом, односно да буде државни чиновник. А бити државни чиновник у сиромашном црногорском друштву значило је, поред угледа и утицаја, обезбиједити и стабилну егзистенцију. Масовна тежња Црногораца да постану дио државне администрације, или доминација идеје да је то најбољи начин да се ријешу егзистенцијални статус, учинила је да код њих готово нестане тежња за независним економским положајем у друштву, те да се угаси енергија за „стварање самосталне економске егзистенције“. Дрљевић запажа да је због изградње црногорске државе на племенској основи и тежње Црногорца да укључивањем у државну администрацију обезбиједи егзистенцију и друштвени статус, код црногорског држављанина уништена идеја о његовој независности у односу на државу. Истовремено, замрла је и његова економска предузимљивост и воља да се унаприједи привредна дјелатност којом се бави. Једино је, изгледа, због државне службе као врхунског идеала, напредовала вјештина подилажења државној власти и умијеће опстајања у државној служби када се у њу уђе. Дрљевић каже да је систем државне организације Црне Горе створио од црногорског сељака човјека који је „по својим појмовима много ближе средњовјековном ритеру него савременом економском човјеку“. Анализирајући тадашње стање државне управе, Дрљевић каже да је због уважавања племенског принципа и задовољења племенских интереса, држава често примала у службу и оне који то својим способностима не заслужују и да многи који су примљени на основу племенског критеријума, не могу да се у вођењу јавних послова уздигну изнад племенског интереса. Због тога у Црној Гори није лако спровести државну вољу и учинити да закони важе једнако за све.⁶¹ Управо у тим особеностима црногорске државе налазио се главни узрок слабости у њеном функционисању, али и немогућност да се она успостави као модеран, праведан и дјелотворан систем. Дрљевићева анализа тачно указује на неке особености државе у којој је 1914. године живјело црногорско друштво, али и на свијест коју то друштво има о својој држави.

Овим освртом на особености политичког живота црногорског друштва и на његов карактер и структуре последице балканских ратова, показали смо да је у Први свјетски рат Црна Гора ушла као држава коју чине неинтегрисани и у много чему конфронтирани дијелови. Два типа друштва, који се од 1913. године колоквијално називају „стара“ и „нова“ Црна Гора, те двије политичке групације, оцртавају границе подијељене Црне Горе 1914. године. Сама по себи, подијељеност државе и друштва може се сматрати за природну посљедицу њиховог развитака и углавном за појаву која нужно не доводи у питање њихово постојање. Но, у Црној Гори 1914. године подјеле су биле такве да су њено постојање као државе и друштва и те како доводиле у питање. Већински дио

⁶¹ *Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине*, Шеста редовна сједница, 10. 2. 1914, књ. 8, Цетиње, 1915, стр. 158–159.

друштва „нове“ Црне Горе 1914. године није „различитост“ у односу на друштво „старе“ Црне Горе већ његова непријатељска супротност. Тај већински дио друштва „нове“ Црне Горе она није ослободила и припојила матици земљи већ га је – окупирала, запосјевши многе територије које јој ни по којем основу не припадају. Због тога такве територије нијесу простор „различитости“ коју треба хармонизовати већ су постојани извор нестабилности. Истовремено, највећи дио нових области које је Црна Гора добила након балканских ратова, имале су такав географски, економски и комуникацијски положај у односу на средиште црногорске државе да је тешко било очекивати да се оне сасвим интегришу у Црну Гору. Сиромашна држава каква је Црна Гора није могла да задовољи ни процес друштвене интеграције на много мањем државном простору, оном послје 1878. године, тако да је тешко вјеровати како би то могла учинити са простором преко Таре. Увјерени смо да је избијање рата 1914. године, спријечило да постане очигледна немогућност постојања Црне Горе која је створена након балканских ратова.

За Црну Гору 1914. године проблем је представљала и њена политичка подијељеност, која је само формално почивала на различитим програмским опредељењима о уређењу државе и власти. У суштини, непосредно прије почетка Свјетског рата, политичка подијељеност у Црној Гори почивала је на различитим ставовима о њеној државној посебности и политичкој самосталности. Није то, дакле, био политички спор око питања какву би државу требало да имамо, већ да ли уопште да је имамо. Политичке подјеле засноване на тој разлици, односно на ставу према држави, парламентарни живот тешко може ублажити или хармонизовати, јер се супротстављене групације не споре само око уређења политичке заједнице већ и око трајања тог заједништва. Та спорења неће престати током Свјетског рата, а наставиће се и послје његовог завршетка.

Summary

Živko M. Andrijašević, PhD.

Some characteristics of Montenegrin society in 1914

The paper presents the social, cultural and political structure of Montenegrin society before the beginning of the First World War. It questions both territorial and population changes and their consequences on creation of a “new” Montenegro. Regarding the uniqueness of political life of Montenegrin society and its character and structure after the Balkan wars, it proves that Montenegro entered the First World War as a state made up of disintegrated and in many ways confronted parts. Two types of society, colloquially referred to as “the old” and “the new” Montenegro since 1913, and two political groups, which were only formally based on different programs for the state and the government, outlined the borders of divided Montenegro in 1914.